

Gravminner som oppfordring til forbønn

Av Morten Stige

1. Innledning

Gravstenenes motiver endret seg gjennom nordisk middelalder. I den første fasen var bildene oftest symbolske med motiver som kors og ranker. Med gotikken kom det avbildninger av avdøde, ofte i form av representative fremstillinger med vekt på jordisk status eller med en bok som attributt. Stadig oftere ble avdøde fremstilt i bedende positur, enten knelende eller med hendene i bønnegestus. Har bønneposituren en funksjon ut over å vise avdødes fromhet?

Gravstenenes innskrifter inneholder ofte varianter av formelen: "Be for hans sjel". Konseptet om forbønn var godt kjent og vokste i betydning med økt vektleggingen av skjærsilden gjennom 11- og 1200-tallet. Jeg vil drøfte hvordan billedfremstillingene av avdøde i bønn bygger opp under oppfordringen til forbønn. Min hypotese er at valget av motiv skulle bidra til at betrakteren virkelig ba for avdøde. Bildet av en person i bønn bygget opp under oppfordring om forbønn i gravinnskriften. Den var vanskelig leselig og ofte på latin og dermed utilgjengelig for mange, men sammen med bildet kunne det gi en effektiv virkning. Det er derfor i dette tilfellet snakk om performativitet i den grunnleggende betydning: "Å gjøre ting med ord" eller i dette tilfellet bilder. Hvordan utforme et gravminne som mest mulig effektivt bidrar til forbønn for avdøde?

Jeg vil presentere noen utvalgte gravminner fra perioden for å drøfte virkemiddelbruk og utviklingstendenser.

2. Livet etter døden

I den første kristne tiden hadde livet etter døden en oversiktlig geografi. Det sto mellom himmel og helvete, men siden bare helgenene fikk direkte adgang til himmelen ventet resten av de rettferdige i "Abrahams skjød" i påvente av dommedag. Ideen om skjærsilden ble etablert i løpet av 1100-tallets siste halvdel og ble doktrine i den vestlige kirke ved det andre konsilet i Lyon (1274).¹ Nå var det ikke bare gjerningene i livet som ble bestemmende for skjebnen etter døden, men i like stor grad den hjelp til å komme raskt gjennom skjærsilden man kunne skaffe seg. Bare helgenene slapp å gå ildveien, men for andre kunne reisen kortes ned gjennom forbønn fra de levende, samt sjelemesser og avlat ervervet fra kirken. Introduksjonen av skjærsilden fikk stor betydning. Den ga grunnlaget for en enorm overføring av verdier til kirken, men bidro også til splittelsen mellom østkirken og vestkirken og etter hvert også reformasjonen i mange av Europas nordlige land. I første omgang førte læren om skjærsilden til at det oppsto et behov for hjelp på reisen. Det kunne man oppnå på ulike måter: Sjelemesser, forbønn, avlat, almisser og pilegrimsreiser.

Fig. 1. Begravelsesmesse med sjeler frigjort fra skjærsilden, Fransk timebønebok, Coëviltmesteren, 1460-årene. MS W. 274, f. 118. Detalj. Foto: The Walters Art Museum, Baltimore.

Forbønnen er en form for bønn, hvor de levende ber for sjelene til de avdøde, det vil si at man henvender seg til Kristus eller en av helgenene for at de skal formidle forbønnen videre. Forbønnen kan enten ut-

føres av den enkelte eller liturgisk som del av messefeiringen. Forbønn for de døde i skjærsilden inngikk i hver messefeiring, men sto særlig i fokus i sjelemessene. Betydningen av forbønn vises blant annet av at det var vanlig å fremheve i avlatsbrev at det å be for de avdøde er fortjenstfullt.²

Messer og avlat har en direkte pris. Det har også plassering av et gravminne på en fremtredende plass i kirken. En slik plass kan være en eksklusiv plassering nær hellige punkter som alteret eller en helgengrav, eller det kan være en plass som er godt eksponert. I det siste tilfellet vil det ligge til rette for å tiltrekke seg den besøkendes oppmerksomhet for å oppnå forbønn. I gravminnene benyttes både "painture" og "parole"; bilder og ord. Det krever en sterk retorikk for å fange betrakterens oppmerksomhet og bevege ham til faktisk å be for avdøde. Det er denne retorikken vi skal se nærmere på her (fig 1).

Skjærsilden selv er forbløffende sjelden fremstilt i kirkekunsten. De visuelle sporene etter introduksjonen av skjærsilden er mer indirekte. Den ga seg blant annet utslag i utviklingen av helgenbilder og skulpturer som fungerte som formidlere av forbønn. Også gravkunsten utviklet seg sterkt fra midten av 1100-tallet og mens doktrinen om skjærsilden ble utviklet i løpet av 12- og 1300-tallet.

"Introduksjonen av skjærsilden som offisiell doktrine ga antagelig et sterkt påtrykk for at høystatus legmenn ble begravet i kirkene siden det ble viktigere for dem å bli husket. Gjennom 1200-tallet ble gravbilder av legmenn stadig vanligere. ... Tilstedeværelsen av et "levende" og alltid vaksomt gravbilde var et sterkt insentiv til å be for personens sjel."³

Noen stolte ikke på gravminnets kraft alene og supplerte med andre metoder: I testamentet til John Baret fra Bury, England som døde i 1463, ber han om

at ”bullen og biskopsseglet skal være utstilt slik at det kan bli lest og kjent for å presse folk til å heller be for meg”.⁴

Fremstillingen av skjærsilden i denne franske timebønneboken fra ca 1460 er en god illustrasjon på, hvordan man så for seg konseptet om skjærsilden. Oppe i kirken er den forrettede presten midt opp i elevasjonen av hostien; høydepunktet i den begravelssmessen han feirer. Ved døren ser vi en rik mann som gir en almisse til en tigger. Både presten og den rike mannen bidrar med sine handlinger til at en sjel blir hentet opp fra skjærsilden som her er plassert under kirkegulvet. Vi kan forutsette at også brukeren av bønneboken skal bidra gjennom sin forbønn i likhet med de knelende lekmennene ved båren i bildet.⁵ Fremstillingen viser altså 3 måter å bidra til forkortet opphold i skjærsilden; messefeiring, gaver og forbønn. Både pengeøkonomien og bønneøkonomien er med i fremstillingen. Det er videre et klart performativt aspekt med fremstillingen idet bildet er godt egnet til å bevege eieren av boken til nettopp å be for sjelene i skjærsilden (fig. 2).

3. Utviklingen av gravminnene

De eldste kristne gravminnene som er bevart i Norden er vanskelige å datere, men de synes å være fra siste halvdel av 1000-tallet i Götaland og ellers fra 1100-tallet.⁶ Motivene er dyre- eller rankeornamentikk og vanligvis en form for kors. Oftest er det ingen innskrift. Formålet var å vise en kristen identitet og bevare liket i fred frem til dommedag. Denne type motiver forble vanlige også i gotisk tid. Dette er gravminner som kan ha fungert i en lokal kontekst hvor avdøde var godt kjent og ætteidentiteten kan ha sikret, at han ble identifisert og husket.⁷ Dette er uansett gravminner uten noe klart performativt aspekt (fig. 3).

Fig. 2. Korsgravsten, Bodils kirke, Bornholm. Foto: MS 2012.

Fig. 3. Dronning Katarina, Gudhem klosterkirke, ca 1250. Foto etter Svanberg 2009.

Gravminner med avdøde i skulptert eller innrisset helfigur kommer i Norden fra midten av 1200-tallet av. På kontinentet finnes de første eksemplene allerede på slutten av 1000-tallet men også der er det først på 1200-tallet at gravminner med avdøde i hel-

figur blir utbredt.⁸ Disse gravminnene viser et ønske om å markere seg som individ. Gravminnet skal ikke bare reflektere en kristen identitet, men bidra til at avdøde blir husket og tatt med i de levendes bønner. Verdsettingen av et godt ettermæle synes grunnleggende i mange kulturer og var viktig for så vel romerne som våre førkristne forfedre i Norden.⁹ I den første kristne perioden synes det som vektleggingen av ettermælet reduseres til fordel for å markere kristen tro. Med skjærsilden får det å bli husket av kommende generasjoner en ny betydning. Det er ikke først og fremst et mål i seg selv, men en forutsetning for å få hjelp i det hinsidige gjennom de levendes forbønn. Det finner sted en liknende utvikling av innskriftene som etter hvert får fler biografiske data. På midten av 1200-tallet hadde skjærsilden brent i 100 år. Påvirkningen på gravminnene i Norden har derfor vært alt annet enn direkte. Tanken om å utnytte gravminnets performative potensial har tatt lang tid på å modnes.

Gravminnet over dronning Katarina fra Gudhem klosterkirke er fra ca 1250 og er den eldste gravskulptur bevart i Norden. Dronningen er fremstilt i høyt relieff i full størrelse og fargerekonstruksjonen viser hvordan hun har hatt en ganske realistisk fremtoning og en sterk tilstedeværelse i kirkerommet. Hun er ikke fremstilt i bedende positur, men med bønneboken i hendene. Forbønnen er det i dette tilfellet de fire små figurene ved hennes fotende som står for. Hun stolte nok på å få den forbønnen og de sjelemessene hun hadde betalt for. Testamentet fra 1250 viser at hun skjenket store deler av sine betydelige eiendommer til Gudhem kloster hvor hun ble gravlagt.¹⁰

4. Gravbildet som eksempel

Europeiske fyrste- og biskopsgraver har ofte avdøde i høyt relieff. Det gir økt realisme. I tillegg forutsetter

det en plassering i en egen gravnisje eller på et opphøyet podium som igjen gjør gravminnet mer iøynefallende i kirkeinteriøret. Større utbredelse fikk gravplater av sten eller messing med innrissede bilder av avdøde som kunne legges ned i gulvnivå. Figuren er ofte plassert i en arkitektonisk omramming og har varierende grad av attributter som forteller om stand og biografi. Posituren varierer også, men en utbredt variant har hendene samlet til bønn (fig. 4).

Innskriften over Astle prest fra Sakshaug kirke i Nord-Trøndelag er et godt eksempel på en innrisset gravplate. Den er spesielt interessant fordi den har en innskrift på norrønt med majuskler oppe på gravplaten: "Her hvilir Assle prstr, bidir firir salo hans". På fasen langs kanten finnes en litt mer utførlig versjon med det samme innholdet på latin. Astle ønsket tydeligvis å kommunisere både med den vanlige kirkebesøker og geistlige kolleger. Kommunikasjonen med betrakteren ble mer direkte ved overgangen til gravskrifter på folkespråket. Det antatt eldste engelskspråkelige gravminnet er fra ca 1300 og finnes i Stow i Lincoln. Teksten lyder: "All men that bere lif prai for Emma was Fu(1)k wif."¹¹ Astles gravminne er interessant nok trolig noen tiår eldre. Han er ikke fremstilt som selebrant som mange av sine prestekolleger, derimot i bedende positur. Dette trekket kan forstås som en konvensjon for å vise hans fromhet, men passer også inn i et performativt perspektiv: Den bedende posituren samspiller med innskriftens oppfordring om å "be for sjelen hans". Astle viser med sitt eksempel hva han ber betrakteren om å gjøre.

Gravplaten over Joan de Cobham i Kent er noe senere med en datering til ca 1300-1310. Innskriften lyder oversatt fra fransk: "Dame Joan de Cobham ligger her, Gud vis nåde for hennes sjel, den som ber for hennes sjel, skal få 40 dagers nåde".¹² I dette tilfellet

Fig. 4. Astle prest, stenplate, Sakshaug kirke, 1250-1300. Vitenskapsmuseet, Trondheim. Foto: Riksantikvaren.

Fig. 5a-b. Ramborg Israelsdotter, Västeråker, Uppland 1327-31. Foto: Etter Gardell 1946, s 73.

inneholder teksten et sterkt virkemiddel. Vi vet ikke hvordan Joan skaffet seg rett til det privilegiet at hver forbønn for henne ga like stort utbytte for den som ba, men her er det skapt en helt sikkert virkningsfull, "win-win" situasjon. Samtidig er det verd å merke seg at språket er fransk som var forståelig for kirkegjengere av den klassen hun selv tilhørte, men antagelig ikke for enklere folk. Joan er avbildet stående i en arkitektonisk omramming, med hendene i bønnepositur. Selv om bildet ikke på noen måte er spektakulært vil det ha hjulpet dem som ikke kunne lese teksten til å kjenne igjen det attraktive gravstedet dersom de hadde fått høre om de 40 dages nåde (fig. 5).

Gravminnet over Ramborg Israelsdotter fra Väst-eråker i Uppland er oppført i to trinn i 1327 og 31. Det er et gravminne som viser hvordan en rik person kunne prøve å sikre seg i det hinsidige med alle virkemidler. Det er åpenbart at det er Ramborg selv som står for gravminnet siden dødstidspunktet ikke er kommet med. I 1327 får hun laget en utsøkt, men konvensjonell gravplate i gravert kobber. Ramborg fremstilles i bedende positur med flankerende våpenskjold og en innskrift hvor hun henvender seg til Kristus. Hun er plassert inn i en arkitektonisk omramming med evangelistsymboler og engler med røkelseskar. I 1331 supplerer hun gravminnet som er plassert i en veggnisje, med kalkmalerier av fem kvinnelige helgener og ytterligere to messingplater med innskrifter hvor hun forteller at hun har fått bygget kirken og gitt jord til prestebølet mot en ukentlig sjelmesse. Tilsvarende har hun gitt jord for at det skal ringes i klokkene og erkebiskopen i Uppsala nevnes som vitne til det hele. Dernest ber og truer hun om at kobberhellene skal beskyttes og så avslutter hun med "Orate pro me".¹³ Hele innskriften er på latin og er nok først og fremst rettet mot geistligheten som

hun har kjøpt forbønn hos. Det storslåtte gravminnet har karakter av et offentlig testamente som skal gjøre det vanskelig for presten og klokkeren å bryte avtalevilkårene. På denne måten har dette gravminnet vært sterkt handlingsdrivende. Ikonografien viser også Ramborg som sentrum for sjelemessen der hun står tilsynelatende from under de røkelseskarvingene englene.

Samtidig står Ramborgs gravbilde i relasjon til de fem kvinnelige helgenene som er malt inn i gravnisjen over gravplaten. Det ser ut til å være jomfru Maria med den døde Kristus i fanget, samt fire kronede kvinner hvorav bara Santa Barbara kan identifiseres ut fra tårnet som er hennes attributt. Vi kan imidlertid gå ut i fra at det er de fire hovedjomfruene. Gravminnets komposisjon innebærer at Ramborg er fremstilt i en evig bønn til de fem mektige kvinnene som ville være hennes beste forbindelse til Gud selv. Sammenstillingen av den avdøde på gravplaten og de kvinnelige helgenene i veggnisjen ovenfor er som komposisjon identisk med de spesielle toetasjers stene fra Trondheim som vi skal se siden.

Ragna Aasolfsdatter er avbildet som kirkedonator på gravminnet sitt fra ca 1300 i Eidfjord kirke. Hun er fremstilt i verdiperspektiv som en liten figur på kne foran St. Jacob, men hun har fått med kirkemodellen og innskriften: "Her hviler Ragna Aasolfs dotter er tessa kirkiv lett ga – er henar artid a iola aptan."¹⁴ Ragna har mye til felles med Ramborg, men gravminnet er langt enklere og mer provinsielt utført. Stenen er heller ikke den samme type "rettsdokument". Det er menigheten som er hennes målgruppe. Hun vil bli husket som kirkedonator, spesielt med forbønn på sin dødsdag, julaften. Strategien har langt på vei virket. Sagnet om henne har overlevet frem til moderne tid, men det er hennes rikdom og ondskap som er

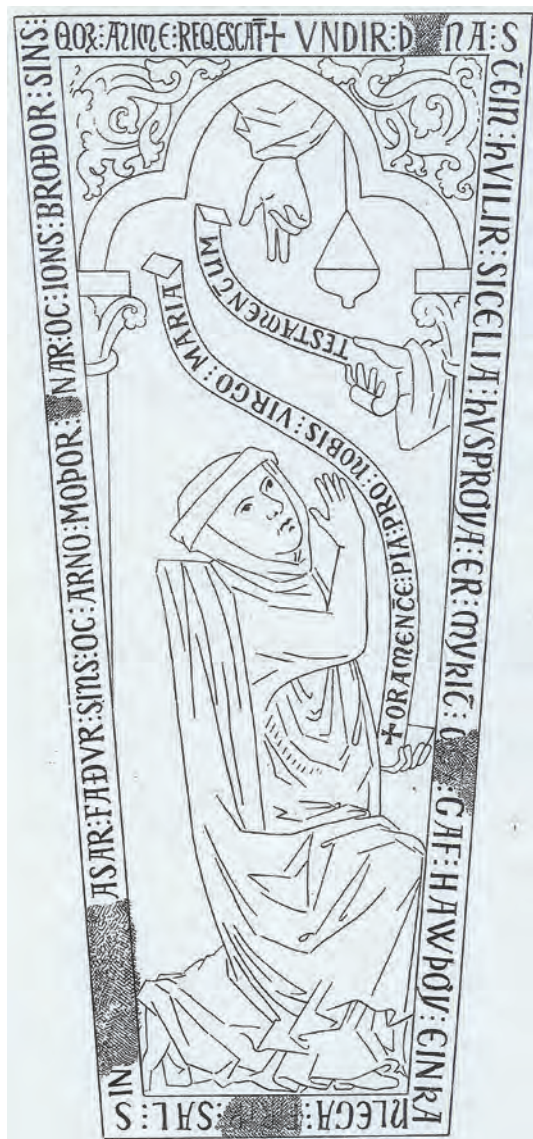

Fig. 6. Fru Sicelia, Hovedøya kloster, Oslo. Slutten av 1200-årene. Nå tapt. Foto: Etter Nicolaysen 1996, pl. 16.

blitt overlevert, ikke hennes fromhet. I denne sammenheng er det interessant at hun benytter St. Jacob som var en kjær helgen, som blikkfang i stenen. Det kan ha vært en virksom metode for å fange betrakterens oppmerksomhet. Gravminnet ble en konkurrent til helgenbildene på kirkens altere og kunne på den måten tiltrekke seg kirkebesøkerens oppmerksomhet. Når de henvendte seg til St. Jacob ville de også huske på Ragna.

5. De performative gravminnene

Fra Hovedøya kloster utenfor Oslo er avbildet en nå tapt sten over husfrue Sicelia (fig. 6). Hun er fremstilt som en knelende kvinne med skriftbånd med en latinsk tekst oversatt til: "Bed for os med fromt sind, jomfru Maria!" Innskriften rundt stenen forteller at Sicelia har gitt mye gods til klosteret for sin sjel, sin far, sin mor og sin bror. Ut fra innskriften dateres stenen til senest 1200-tallet slutt.¹⁵ Innskriften rundt er på norsk mens Sicelias bønn er på latin. Som Astle prest kommuniserer hun med allmuen og Gud på ulike språk. Siden Sicelia her er avbildet i bedende posisur med et skriftbånd med en bønnetekst er dette gravminnet performativt i seg selv: Det utfører en evig bønn om forbønn rettet til jomfru Maria. Sicelia kommuniserer altså primært med jomfru Maria direkte, kirkebesøkeren er underordnet. Man må ta med i betraktningen at stenen lå i et cistercienserkloster. Gravstenen skal også bevitne kontrakten med klosteret om sjelemesser som gjengjeld for gavene hun har skjenket. Det er illustrert direkte i form av hånden som griper skriftbåndet hvor det står: "Testamentum".

I Nidarosdomen er det bevart Norges desidert største gravstensmateriale fra høymiddelalderen. Mye av det er i fragmenter, men det gir likevel mulighet til interessante undersøkelser. Grepet med gravstener

som i seg selv utfører forbønnen ble utviklet ved Nidarosdomen på 1200-tallet. En helgen ble hovedmotiv og den avdøde ble fremstilt som mer eller mindre underordnet. "Toetasjers" stenene som ble produsert i perioden ca 1250-1350 har ingen direkte paralleller andre steder og er særlig interessante i et performativt perspektiv.¹⁶ Øystein Ekroll legger vekt på det kommunikative aspektet i sin artikkel i "Memento Mori": "Både avdøde og helgenen etablerer øyekontakt med betrakteren, på den måten blir han en deltaker i prosessen i stedet for en tilskuer og han blir invitert til å bidra i forbønnsprosessen."¹⁷ Dette er god virkemiddelbruk for å oppnå den ønskede forbønn. Ser en nærmere på flertallet av tekstene ser en imidlertid, at avdøde henvender seg direkte til himmelen. Vi har gravminner som fru Sicelias, som i seg selv er performative (fig. 7).

Stenen over Asbjørn Litle viser Asbjørn knelende i det nederste nivået, mens Kristus i mandorla troner øverst. Asbjørn henvender seg direkte til Kristus med blikket oppover og hendene samlet til bønn. Innskriften er på norrønt i dette tilfellet selv om den er utformet som Asbjørns bønn til Kristus: "Jesus Kristr blezi sal Asbjarnar litla er her hvilir ok gefi honum eilifan fognuð með ser i sinni himinrikis dyrð."¹⁸ Stenen er utformet som en evig bønn, samtidig kan betrakteren gjennom billedspråket inspireres til å delta i bønningen.

Det finnes imidlertid også toetasjerstener som har tekster rettet direkte mot betrakteren. En nedslitt og fragmentarisk bevart kvinnegravsten har innskriften: "Sjá deg sjølv kjære, medan du ser meg; tenk så over kva du blir; les for meg og bed om fred, når du overgir meg, som bed dess meir i denne grava, i bøn til Kristus."¹⁹ Denne innskriften er paradoksalt nok på latin, selv om adressaten her er kirkebesøkeren. Her

Fig. 7. Asbjørn Litle, Nidarosdomen. 1200-tallet. Foto: MS 2012.

Fig. 8. William de Maude, Tournai, Belgia. 1418. Foto: Etter Greenhill 1976, pl 21 a.

benyttes billedformelen med den bedende avdøde til å utløse forbønn hos kirkegjengeren (fig. 8).

De toetasjers gravstenene fra Nidaros har en tilsvarende relasjon mellom en knelende bestiller og en helgen som ellers oftest finnes i donatorfremstillinger på altertavler og annen kirkekunst. Konstellasjonen finnes også på enkelte senmiddelalderske gravminner fra Kontinentet. Gravminnet over presten William de Maude fra Tournai, Belgia er fra 1418 og viser den knelende avdøde sammen med sin skytshelgen, St. Quentin, i forbønn henvendt mot jomfru Maria. Dette gravminnet er konstruert med den same relasjon mellom avdøde og helgensfæren som Nidarosstenene. Presten deltar i en evig bønn om forbønn for sin egen sjel, han får vist sin fromhet og kan håpe at helgenen bidrar til at også de gjenlevende bidrar med sine forbønner.

6. Oppsummering

Formålet med gravminnet ble etter introduksjonen av skjærsilden, i gradvis større grad å utløse en reaksjon hos betrakteren. I første omgang "ihukommelse". Gravminnet skulle vekke til live minnet om den avdøde. Dernest var det et mål å få betrakteren til å be for avdøde. En slik forbønn var verdifull for hver forbønn ville bidra med å korte ned tiden i skjærsilden.

Før skjærsilden ble etablert fra andre halvdel av 1100-tallet var grunnlaget for den ytterste dommen allerede lagt i løpet av livet. Det som krevdes av begravelsen var derfor i hovedsak riktig orientering. Dernest fulgte det status med en god plassering på kirkegården, helst nær koret og alteret. Utsmykningen av bevarte gravstener fra denne perioden er oftest symbolsk med ranker og kors. Selv om de første gravminner med fremstillinger av avdøde er kjent

fra overgangen til 1100-tallet forblir synliggjøring av den individuelle identiteten underordnet århundret igjennom.

Fra 1200-tallet av begynner en utvikling av gravminner som er rettet mot betrakteren på en helt annen måte. Individet fremheves sterkere og etter hvert rettes både tekst og bilde inn mot en oppfordring om forbønn. Fra 1300-tallet av har mange fornemme graver til og med en lovnad om avlat for den bedende. Ren retorikk er ikke nok. Avlatsøkonomien har trukket helt inn i det enkelte gravminnet og gjør i slike tilfeller relasjonen mellom gravminne og kirkebesøker mindre interessant fra et rent ikonografisk synspunkt. Fasen før vi når dit er imidlertid interessant med en stadig sterkere ikonografisk og tekstlig retorikk rettet mot å bli husket på og bedt for.

Gravminnet skal få kirkebesøkeren til å stoppe opp, betrakte gravminnet, huske den døde og identifisere seg med ham eller henne. Tekstene er eksplisitte her. Varianter av: "Hva jeg er skal du bli" og "Be for meg", er vanlige. Denne identifikasjonen kan både utløse empati med avdøde som må antas å befinne seg i skjærsilden og refleksjon om egen interesse av å be for den døde siden dette ble betraktet som en fortjensfull handling, som i sin tur fikk fart på egen vei gjennom skjærsilden når den tid måtte komme.

Bildene av avdøde i bønn hadde flere mulige funksjoner: Vekke minnet om avdøde gjennom tilstedeværelse i gravminnet, vise hans fromme karakter og være et eksempel til etterfølgelse, fortrinnsvis i form av en forbønn for avdøde selv. Helgenfremstillinger på gravminnene var også et virkningsfullt virkemiddel. De bidro med å tilrekke seg oppmerksomhet og å utløse bønn gjennom betrakterens ønske om å kommunisere med en gitt helgen.

En særlig interessant gruppe er der tekst og bilder virker sammen slik at gravminnet i seg selv blir en evig forbønn via en valgt helgen. Konstruksjonen ligner et buddhistisk bønnehjul. I slike tilfeller er ikke gravminnets primære funksjon å kommunisere med betrakteren og få ham til å be en forbønn, snarere er det gravminnet selv som ber forbønnen ved å etablere en direkte forbindelse mellom avdøde og helgensfæren. Her har vi performative gravminner i en bokstavlig forstand. En del av gravminnene med avdøde i bedende positur tilhører denne gruppen. Det å oppnå betrakterens forbønn gjennom bildets eksempel er derfor bare én av dets mange funksjoner.

Noter

- 1 Le Goff 1984 s 237.
- 2 KHLNM, "Förböön".
- 3 Forfatterens oversettelse. Daniell 1997 s 187.
- 4 Forfatterens oversettelse. Daniell 1997 s 189.
- 5 Binski 1996 s 189.
- 6 KHLNM, "Gravmonumenter".
- 7 Innspill fra Vidar Trædal.
- 8 Binski 1996 s 94.
- 9 Døyr fe, døyr frendar, døyr sjølv det same. Men ordet om deg aldri døyr, vinn du eit gjetord gjevt. Håvamål.
- 10 Svanberg 2009 s 91.
- 11 Binski 1996 s 114.
- 12 Forfatterens oversettelse fra engelsk etter Binski 1996 s 113 f. Der er gravplaten også avbildet.
- 13 Gardell 1945 og 46 nr. 166 og ill. s. 72 f.
- 14 Bendixen 1904 s 491.
- 15 Nicolaysen 1891 s. 6 og plansje 16.

- 16 I Frauenkirche i München er det bevart en gravsten med denne komposisjonen i et av de nordlige sidekapellene, men den er betydelig yngre enn Trondheimsstenene.
- 17 Min oversettelse fra Ekroll 2011 s. 56.
- 18 Syrett 2002 s. 210 f.
- 19 Ekroll 2001 s. 32.

Litteratur

- Bendixen, B.E.: *Kirkerne i Søndre Bergenhus Amt*, Bergen 1904.
- Binski, Paul: *Medieval Death. Ritual and Representation*, London 1996.
- Bugge, Anders: "Vore gamle gravminder", *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årsberetning* 1924, Oslo 1926, s 1-98.
- Daniell, Christopher: *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, London 1997.
- Ekroll, Øystein: *Her hvilir... Nidarosdomens gravsteinsutstilling*, Trondheim 2001.
- Ekroll, Øystein: "Commenda me Prece Cristo", *Memento Mori. Døden i middelalderens billedverden*, red. Lena Liepe & Kristin B. Aavitsland, Oslo 2011, s. 42-63.
- Gardell, Sölve: *Gravmonument från Sveriges medeltid*, bd. 2, Stockholm 1945.
- Greenhill, F. A.: *Incised Effigial Slabs. A Study of Engraved Stone Memorials in Latin Christendom, c. 1100 to c. 1700 I-II*, London 1976. (KHLNM) *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, København 1956-1978.
- Le Goff, Jacques: *The Birth of Purgatory*, Chicago 1984.
- Nicolaysen, N: "Hovedø kloster og dets ruiner", *Bilag til Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årsberetning 1890*, Kristiania 1891.
- Svanberg, Jan: "Drotning Katarinas gravvård från Gudhem klosterkyrka", *Gudhem kloster*, Skara 2009
- Syrett, Martin: *The Roman-alphabet inscriptions of medieval Trondheim*, Trondheim 2002.